

Het Latijnse passief

H. Pinkster

Summary: Active and passive sentences cannot be regarded as mutually exchangeable. In the first place active sentences and their passive counterparts are not always synonymous. Secondly the Agent in a passive sentence has to be regarded as a facultative constituent whereas in an active sentence it is obligatory. Thirdly, active and passive sentence present a state of affairs from a different point of view (there is a difference in perspective). The perspective of a sentence is largely determined by the way an author wants to present a state of affairs in its surrounding context. This may also explain the difference in frequency with which various authors use the passive.

tum iussa Sibyllae,
haud mora, festinant flentes aramque sepulchri
congerere arboribus caeloque educere certant.
itur in antiquam silvam, stabula alta ferarum;
procumbunt piceae, sonat icta securibus ilex
fraxineaeque trabes cuneis et fissile robur
scinditur, advolvunt ingentes montibus ornos
(Verg. A. 6, 176-82)

0. In de Latijnse taalkunde is het passief een relatief verwaarloosd onderwerp. Een uitzondering is Flobert (1975), die in het kader van zijn boek over deponentia ook het passief behandelt. De vraag waarom in het ene geval het actief wordt gebruikt, in het andere geval het passief is bij mijn weten niet gesteld. Waarom gaat Verg. in bovenstaand citaat bijv. over van *certant* naar *itur* en van *scinditur* naar *advolvunt*.

In de algemene taalwetenschap en o.a. in de Duitse taalkunde is juist veel aandacht besteed aan het passief. Ook aan de vraag waarom het actief en het passief worden gebruikt is de laatste paar jaar aandacht geschonken, zij het met bescheiden resultaten. Ik geef in dit artikel een overzicht van de bestaande opvattingen over de relatie tussen het actief en het passief en geef een aantal overwegingen m.b.t. de factoren die van invloed zijn op de keuze van actief en passief. Vooraf presenter ik een aantal kwantitatieve gegevens.

1. Kwantitatieve gegevens

Passieve werkwoordsvormen komen veel minder vaak voor dan actieve

werkwoordsvormen. Dit geldt voor alle onderzochte moderne talen, maar evenzeer voor het Latijn. Flobert¹ heeft op basis van een steekproef in alle belangrijke auteurs vastgesteld dat gemiddeld 16% van de werkwoordsvormen passief is. Dit percentage is beduidend lager als we ons beperken tot de finiete werkwoordsvormen (in de 16% zit ook het veel voorkomende p.p.p.). Tussen de auteurs bestaan zeer aanzienlijke verschillen. Flobert noemt voor Livius 36%; voor Plautus 10%; Vergilius 16%. In filosofisch proza is het percentage 30%. Passieve vormen komen het minst voor in teksten die dicht bij de gesproken taal staan, het meest in filosofisch, technisch en narratief proza. De geringe frekwentie van het passief in gesproken taal is ook gebleken bij onderzoek van het hedendaagse Duits. Er is verder verschil tussen de auteurs in de typen van passieve konstrukties die ze gebruiken. Historici hebben een voorkeur voor het onpersoonlijke passief, vgl. *adcurritur* – voorgezet door *solvunt* – in vb. (1):

(1) *adcurritur ab universis et carcere effracto solvunt vincula* (Tac. A. 1, 21, 3)

Uit deze kwantitatieve gegevens en de daaruit blijkende grote verschillen in frekwentie zou men kunnen afleiden dat er tussen actief en passief vermoedelijk niet grote verschillen in betekenis bestaan (waarom zou in de ene tekstsoort aan zo'n betekenisverschil aanzienlijk meer behoefte bestaan dan in de andere). De keus tussen de beide uitdrukkingsmogelijkheden lijkt door de subjektieve behoefte van een auteur in bepaalde tekstsoorten te worden bepaald.

2. De relatie tussen actief en passief

Over de relatie tussen het actief en het passief bestaan grof gezegd twee opvattingen: volgens sommigen is het passief niet meer dan het omgekeerde van het actief en is er verder geen verschil, volgens anderen bestaat er wel een verschil tussen beide uitdrukkingsvormen en zijn ze daarom in veel gevallen niet uitwisselbaar.

2.1. Passief als luxe-verschijnsel

De opvatting dat actief en passief uitwisselbare uitdrukkingswijzen zijn bestaat al vanaf de oudheid. Priscianus (17, 68, vgl. 18, 55) stelt *curritur a me* gelijk aan *curro*, *statur a te* aan *stas*, *sedetur ab illo* aan *sedet*. Het is inderdaad niet moeilijk plaatsen te vinden die alleen maar op het punt van actief en passief van elkaar verschillen:

(2) *ita ego defendo M. Fonteium, iudices, itaque contendo* (Cic. Font. 1)

(3) *sic a me consul designatus defenditur* (Cic. Mur. 14)

(4) *deiectis, ut diximus, antemnis* (Caes. Gal. 3, 15, 1)

(5) *quae pars, ut ante dictum est, et regionum latitudine et multitudine homi-*

num ex tertia parte Galliae est aestimanda (*Gal.* 3, 20, 1)

De meest expliciete verwoording van de opvatting dat er geen verschil is geeft Wackernagel (1926: 135): 'Mit Recht hat man das Passiv als einen Luxus der Sprache bezeichnet, weil der passivische Satz nichts anders darstellt als die Umkehr des normalen aktiven Satzes'. Het is dan wel opmerkelijk dat het verschijnsel van passieve werkwoordsvormen en/of passieve konstrukties zo universeel is.

2.2. Het verschil tussen actief en passief

(i) De meest linguïsten zijn op dit moment van oordeel dat het actief en het passief niet, althans niet altijd, uitwisselbaar zijn en dat er dus een verschil is. Men is het echter niet eens over wat het verschil tussen de actieve en de passieve uitdrukkingwijze is. Dat het onjuist is om passieve zinnen botweg te beschouwen als tegenhangers van actieve zinnen blijkt allereerst uit het feit dat het vaak niet mogelijk is om bij een passieve zin een actieve tegenhanger te vormen:

(6) Gallia est omnis divisa in partes tres (*Caes. Gal.* 1, 1, 1)

(7) iactor, crucior, agitor, stimulator, vorsor, in amoris rota miser exanimor, feror, differor, distrahor, diripior (*Plt. Ci.* 206-9)

(8) nec spes opis ulla dabatur (*Verg. A.* 2, 803)

In (6) is helemaal geen Agens (of een niet-levende Oorzaak)² te verzinnen, in (7) - (8) komt hoogstens iets vaags als 'de omstandigheden' in aanmerking.

(ii) Ook in de gevallen waarin wel vastgesteld kan worden wie de Agens is wordt deze Agens meestal niet uitgedrukt: Bij ca. 85% van de passieve werkwoordsvormen ontbreekt een Agensbepaling³. Bij de infinitieve vormen is die afwezigheid bijna volledig, maar ook bij de finietieve werkwoordsvormen is een Agens meestal niet aanwezig. Dit verschijnsel doet zich niet alleen voor in het Latijn, maar is algemeen. Er zijn zelfs vrij veel talen bekend waarin een Agens bij het passief niet kan worden uitgedrukt⁴.

(iii) Van bepaalde werkwoorden bestaan geen passieve vormen, bijv. in het Nederlands staat tegenover *Ik heb een boek* niet: **het boek wordt door mij gehad*. In veel talen kunnen toestandswerkwoorden (zoals *hebben*), werkwoorden van 'weten', 'kosten', 'wegen' niet gepassiviseerd worden⁵. Vaak wordt aangenomen dat vooral handelingswerkwoorden, in het bijzonder handelingswerkwoorden die een verandering in het Objekt teweeg brengen, in het passief kunnen voorkomen. In het Duits komt het passief met *werden* bijv. uitsluitend voor van werkwoorden die met een adverbium van wijze gekombineerd kunnen worden. Een precieze omschrijving van de betekenis van de werkwoorden waarvan het passief niet kan voorkomen ontbreekt. Voor het Latijn is op dit punt geen

onderzoek gedaan⁶. Tussen de talen onderling bestaan verschillen en het is gevaarlijk op de intuïtie af te gaan. In het Latijn komt bijv. het equivalent van het in het Nederlands ontbrekende 'wordt bezeten' voor:

(9) paterna domus ab Antonio possidebatur (*Vell.* 2, 77, 1)

Wat echter ook de precieze achtergrond is van de beperkingen op de mogelijkheid van passivering, op zichzelf is het bestaan van dergelijke beperkingen een aanwijzing dat het passief specifieke semantische kenmerken heeft die bepaalde werkwoorden uitsluiten.

(iv) In de recente literatuur is veel aandacht besteed aan verschillen in interpretatie tussen actieve en passieve zinnen, vooral aan zinnen met een negatie en zinnen met een kwantiteitsuitdrukking⁷. De volgende paren van zinnen leveren niet steeds dezelfde interpretatie op:

(10) a Everyone pleases his wife

b His wife is pleased by everyone

(11) a Every Dutchman knows two languages

b Two languages are known by every Dutchman

(12) a Hans will Onkel Otto fragen

b Onkel Otto will von Hans gefragt werden

(13) a No politician is admired by each student

b Each student admires no politician

Ook op dit punt is voor het Latijn geen onderzoek gedaan en zulke mooie paren zullen we helaas wel niet tegenkomen. Ik neem echter aan dat zulke interpretatieverschillen ook in het Latijn aan het licht zullen komen. Het feit dat de genoemde verschillen in interpretatie bestaan wijst in de richting van verschil in betekenis tussen actieve en passieve zinnen⁸.

Er zijn dus aanwijzingen dat er een verschil bestaat tussen actieve en passieve zinnen. Hoe moet dat verschil beschreven worden? In de meeste beschrijvingen van het verschil tussen actief en passief gaat men uit van paren als:

(14) a (ego) defendo M. Fonteium

b a me defenditur M. Fonteius

Met deze twee zinnnetjes kan weliswaar dezelfde gebeurtenis worden beschreven, maar er is een verschil in 'perspektief'⁹. In (14, a) wordt de gebeurtenis gepresenteerd vanuit het perspektief van *ego*, in (14, b) vanuit het perspektief van *M. Fonteius*. Behalve een verschil in perspektief is er nog een verschil dat in de wetenschappelijke literatuur veel minder aandacht heeft gekregen. In de actieve zin (14, a) is bij *defendo* zowel een Agens (*ego*) als een Patiens (*M. Fonteium*) noodzakelijk (tenzij de kontekst weglating mogelijk maakt) - in technische

termen: *defendo* heeft twee argumenten. Bij *defenditur* is alleen een Patiens (*M. Fonteius*) noodzakelijk (tenzij de kontekst weglating mogelijk maakt) – in technische termen: *defenditur* heeft één argument. Een konstituut die de Agens aanduidt kan worden toegevoegd (in technische termen: een satelliet die de Agens aanduidt kan erbij voorkomen), maar we hebben hierboven gezien dat dit meestal niet het geval is¹⁰. In plaats van een satelliet die de Agens aanduidt kan ook een anderssoortige satelliet voorkomen, en dit is in feite ook vaak het geval: *M. Fonteius defenditur* is een tamelijk kale mededeling. Mogelijk zou bijv. zijn:

- (14) c *M. Fonteius assensu omnium defenditur*
d *M. Fonteius iure defenditur*

In Cic. *Mur.* 14 (vb. (3) hierboven) voegt Cicero *a me* opzettelijk toe, omdat de indruk vermeden moest worden dat de andere pleiters dezelfde verdedigingsstrategie hanteerden. Indien het niet mogelijk is de Agens te specificeren bestaat de tendens te spreken van mediopassief gebruik. Zo noemt bijv. de *Thesaurus Linguae Latinae* het geval (15) 'mediopassief':

- (15) *reus ilico defendi postulabat* (Tac. *Ann.* 13, 52, 2)

De opvatting van de *Thesaurus* zou als volgt kunnen worden verwoord in een Nederlandse parafrase: 'De beklaagde verlangde terstond in de gelegenheid te worden gesteld om zich te verdedigen'. Mijzelf komt deze parafrase voor als overbodig en het etiket 'mediopassief' vind ik in dit geval niet erg informatief¹¹.

Defendo en *defenditur* staan tegenover elkaar als een transitief ('tweeplaatsig') en een intransitief ('éénplaatsig') werkwoord¹². Met dit verschil gaat gepaard een verschil in 'perspektief': in passieve zinnen wordt iets gezegd over een Patiens, in actieve iets over een Agens. Van intransitieve (éénplaatsige) werkwoorden is natuurlijk ook een passief mogelijk: naast het eenplaatsige *eo* hebben we het 'nulplaatsige' *itur*. Van een wisseling van 'perspektief' is hier niet sprake, tenzij men dit begrip ook zou willen gebruiken om aan te duiden dat in dit geval de handeling van *itur* het uitgangspunt voor de informatie is. Een Agenssatelliet wordt zelden toegevoegd, maar andere satellieten zijn zeer frequent. Ook hier geldt dat *itur* op zich niet erg informatief is. Vgl. het citaat uit Verg.: *itur in antiquam silvam* en (16):

- (16) *ita ... diu atque acriter pugnatum est* (Caes. *Gal.* 1, 26)

Een Agenssatelliet wordt uiteraard niet toegevoegd als de identiteit van de Agens onbekend is. De Agens wordt meestal ook niet uitgedrukt als de identiteit van de Agens algemeen bekend is. Zo zeggen we in het Nederlands niet gauw:

- (17) a Ik ben vanochtend bekeurd door een politieagent

Bekeuren gebeurt altijd door een politieagent en deze is alleen de moeite van het vermelden waard als het een bijzondere agent is:

- (17) b Ik ben vanochtend door een agent te paard bekeurd

Vgl. voor het Latijn institutionele activiteiten als '*signo dato*'. De Agens wordt ook niet vermeld als er sprake is van een ongespecificeerde kollektieve activiteit, vgl. vb. (16) hierboven en (18) en (19), met twee antieke commentaren.

- (18) *funus interim procedit: sequimur, ad sepulchrum venimus, in igni impositast: fletur* (Ter. *Andr.* 127-9)
(19) *undique totis usque adeo turbatur* (v.l. *turbamur*) *agris* (Verg. *E.* 1, 11-2)

N.a.v. (18), waar de spreker waarschijnlijk ook meeweende, merkt Donatus op: '*bene hic impersonaliter fletur: ab omnibus; extrema enim quaeque mortuorum omnes commovent ad lacrimas*'. Servius merkt op bij (19) dat er sprake is van een 'algemeen' *turbare* ('generaliter').

Soms wordt de Agens niet vermeld om een speciaal effect te bereiken:

- (20) *quid agitur? :: statur* (Ter. *Eun.* 271)

- (21) *quid agitur, Calidore? :: amatur atque egetur acriter* (Plt. *Ps.* 273)

Hier is sprake van een humoristisch bedoeld antwoord op een onnodig of absurd beschouwde vraag.

- (22) *curabitur* (Ter. *Andr.* 403)

N.a.v. (22) merkt Donatus op dat terecht het onpersoonlijke *curabitur* wordt gekozen i.p.v. *curabo*, omdat het om een moeilijke en lastige zaak gaat¹³. Aan het gebruik van het passief zijn dus bepaalde voordelen verbonden t.o.v. het actief die samenhangen met het niet verplicht zijn van een Agens. Een ander in de literatuur genoemd voordeel, moeilijk te bewijzen overigens, is dat een verhaal sneller verteld kan worden in het passief¹⁴.

In de literatuur is verder gewezen op een verschil in 'affectedness' tussen actieve en passieve zinnen. Dit verschil zou volgens een aantal linguïsten bestaan tussen (23, a) en (23, b):¹⁵

- (23) a John supports the Democratic Party
b The Democratic Party is supported by John

In (23, b) lijkt de Patiens *Democratic Party* meer afhankelijk van de steun van *John* dan in (23, a). Hiermee wordt in verband gebracht het verschil in acceptabiliteit tussen (24, a) en (24, b):

- (24) a ? The army was deserted by the private
b The army was deserted by Simon Bolivar

In (24, b) is er door het vertrek van een belangrijke generaal echt iets gebeurd met het leger. Het vertrek van een gewoon soldaat in (24, a) kan op het leger geen noemenswaardig effect hebben. Ik meen dat deze subtiele verschillen reëel zijn, maar dat in (23, b) die afhankelijkheid bepaald wordt door het feit dat de zin gaat over de *Democratic Party*, m.a.w. is gestructureerd vanuit het perspectief van de *Democratic Party*.

Hetzelfde geldt voor (24, a). Dat deze zin minder gelukkig is komt omdat het meestal volstrekt oninteressant is om van een leger te vertellen dat er één gewone soldaat is weggelopen. Over het algemeen wordt de gedachtenwereld van de lezer of hoorder door zo'n mededeling niet verrijkt (vgl. mijn opmerkingen over (17, a-b)). Het is echter heel goed mogelijk om een kontekst te bedenken waarbinnen (24, a) wel degelijk iets toevoegt aan de kennis van de lezer of hoorder. Vgl. in dit verband ook (25, a) en (25, b):

- (25) a Mary was kissed by her husband
- b Mary was kissed by a giant gorilla

(25, a) is als zodanig korrekt, maar acceptabeler qua nieuws waarde als Mary gewoonlijk door anderen, of althans niet door haar echtgenoot, wordt gezoend. (25, b) is echt nieuws¹⁶. Passieve zinnen zijn dus alleen acceptabel binnen een kontekst waarin over het Subjekt iets kan worden verteld dat voor de lezer of hoorder iets toevoegt aan wat hij al wist en dus de moeite waard is. In dit opzicht verschillen ze overigens niet van actieve zinnen.

3. Factoren die de keus bepalen tussen actief en passief

De laatste twintig jaar is veel onderzoek verricht naar de kenmerken van het passief in het Engels en in het Duits¹⁷. In die talen is een aantal tendensen gekonstateerd m.b.t. Subjekt en Agens in passieve zinnen. Het Subjekt van de passieve zin is meestal al aan de orde geweest in de voorafgaande kontekst en heeft (dus) meestal een bepaald lidwoord. Het Subjekt is vaak 'Topic' in de zin. De Agens daarentegen is vaak niet eerder in de kontekst genoemd, heeft (dus) ook vaak een onbepaald lidwoord en bevat in de zin relatief belangrijke informatie (is 'Focus'). De Agens is verder meestal een levend wezen. Hoe kunnen deze 'tendensen' (het gaat nadrukkelijk niet om 100% geldige regels, maar om statistisch overheersende verschijnselen) worden verklaard tegen de achtergrond van het boven gehanteerde begrip 'perspektief'?

In een geordend verhaal en een geordende konversatie streeft de schrijver (spreker) er naar de lezer (hoorder) geleidelijk nieuwe informatie te verschaffen en om over bepaalde zaken pas details te geven als die zaken eerst behoorlijk zijn geïntroduceerd, vgl. het Nederlandse voorbeeld (26):

- (26) a Multatuli is geboren in de Korsjespoortsteeg
- b Hij woonde daar in een klein huis
- c dat nu is ingericht als Multatulimuseum
- d Het is niet vaak open en
- e wordt dan ook maar weinig bezocht, vooral door schoolklassen met hun leraar Nederlands

In (26, b) wordt 'een klein huis' – onbepaald lidwoord – als nieuwe informatie geïntroduceerd. Van dit inmiddels bekende huis wordt vervolgens aanvullende informatie gegeven: in (26, c) d.m.v. een relatieve bijzin waarvan het Subjekt (*dat*) identiek is aan het huis; in (26, d-e) d.m.v. een zelfstandige hoofdzin met het anaforische pronomen '*het*', Subjekt in de zin. In (26, c-e) is *het huis* steeds 'Topic'. Doordat *het huis* als Topic konstant blijft en bovendien het perspektief konstant blijft (Subjekt) overheerst de neiging om voor de handelingen *in-richten* en *bezoeken* waarin *het huis* betrokken is de passieve vorm (*is ingericht* en *wordt bezocht*) te gebruiken. We krijgen globaal dezelfde informatie over het huis als we (26, e) vervangen door (26, e'-f):

- (26) e' Soms zie ik schoolklassen met hun leraar Nederlands voorbijsjokken,
- f die op weg zijn om het huis te bezoeken.

Er is sprake van verandering van Topic (*ik, die*) en de handeling van het *bezoeken* wordt nu beschreven vanuit het perspektief van de bezoekers (*die*). Terwijl (26, e'-f) een voorbeeld is van wisseling van Topic en Subjekt (perspektief) is (26, c') een voorbeeld van continuïteit van Topic en wisseling van Subjekt (perspektief):

- (26) c' dat de Multatulistichting heeft ingericht als museum.

De verhaalstructuur brengt een zekere, maar niet volstrekt bindende, continuïteit van Topic met zich mee binnen de afzonderlijke episodes, vaak maar niet noodzakelijk gepaard gaande met continuïteit van perspektief¹⁸. Dit verklaart waarom er wel sprake is van een statistische overheersing van de hierboven genoemde eigenschappen van Patiens-Subjekt en van Agens bij het passief, maar niet van een 100% regel.

Voorbeelden als (26) zijn voor het Latijn niet moeilijk te vinden; vgl. vb. (27):

- (27) Si qui sunt qui philosophorum auctoritate moveantur (Cic. *Rep.* 1, 12)

Het totaalbeeld dat echter naar voren komt uit een onderzoek dat door een aantal studenten en mij is verricht in het kader van een werkgroep Latijnse taalkunde en dat momenteel nog wordt voortgezet verschilt van het bovenvermelde Duitse en Engelse onderzoek. Het is niet zo dat het Subjekt van de passieve zin even overheersend Topic is als in het onderzochte Duitse corpus en

het is zeker niet zo¹⁹ dat het Subjekt in overheersende mate al Subjekt was in de voorafgaande zin. De Agens is minder nadrukkelijk Focus en minder nadrukkelijk levend. Daarbij blijken er aanzienlijke verschillen te bestaan tussen de verschillende tekstsoorten. In het filosofische proza van Cicero's *Somnium Scipionis* is de Agens – indien te identificeren – juist vaak niet-levend en uit de kontekst bekend. In *Caes. Gal. 2*, daarentegen, is de Agens meestal levend en niet in de kontekst genoemd.

De diskontinuiteit van Topic en in het bijzonder van Subjekt zou de indruk kunnen wekken van slechte organisatie van de Latijnse teksten. Echter, ook als in opeenvolgende zinnen sprake is van verschillende Subjekten kan er toch sprake zijn van het konstant houden van het perspectief. Een goed voorbeeld daarvan is het volgende:

- (28) *tum emplastrum hoc modo fit: arida medicamenta per se teruntur, deinde mixtis iis instillatur aut acetum aut si quis alius <non> pinquis umor accessurus est, et ea rursus ex eo teruntur* (Cels. 5, 17, 2B)

Hier is sprake van het vervaardigen van een *emplastrum* ('pleister'). Hiervoor zijn verschillende deelactiviteiten nodig die in het passief worden geformuleerd. De Agens is ± 'de evt. behandelende geneesheer'. Weliswaar wisselen de Subjekten, maar de beschrijving vindt wel steeds plaats vanuit het perspectief van de dingen die een bewerking moeten ondergaan. Ik noem dit verschijnsel 'harmonie'²⁰. Hetzelfde verschijnsel zien we in het begincitaat uit de *Aeneis*. Vergilius spreekt over de mensen. Vervolgens gaat hij met *procumbunt* over op de bomen die in het kader van het hakproces door de mensen worden behandeld. Hij houdt in de hakscène het perspectief konstant (de bomen zijn Subjekt) en dientengevolge is het *scinditur* in vs. 182 en niet *scidunt*. Pas na de hakscène wordt het perspectief verschoven en keert Vergilius met *advolvunt* terug naar de mensen.

Een tweede reden voor de verhoudingsgewijs lage continuïteit van Topic en van Subjekt op zijn minst in een aantal teksten kan gelegen zijn in een bewust streven naar perspectiefwisseling, vgl. vb. (29):

- (29) *invadunt urbem somno vinoque sepultam; caeduntur vigiles, portisque patientibus omnis accipiunt socios atque agmina conscia iungunt* (verg. A. 2, 265-7)

Herhaalde wisseling van perspectief geeft een idee van snelheid. Zelfs kan er sprake zijn, bijv. bij Tacitus – vgl. vb. (1) – van variatie omwille van de variatie²⁰.

Een derde reden is hierboven al aan de orde geweest: in al die gevallen waarin een schrijver (of spreker) de identiteit van de Agens niet kent of die niet wenst te preciseren is bij tweepolaire werkwoorden het passief een voor de hand liggende oplossing. Een vb. is wellicht (30), hoewel daar ook sprake kan

zijn van het hierboven genoemde streven naar afwisseling.

- (30) *nos abiisse rati et vento petiisse Mycenae. ergo omnis longo solvit se Teucria luctu; panduntur portae, iuvat ire et Dorica castra ... videre ...* (Verg. A. 2, 25-8)

Misschien laat Verg. Aeneas *panduntur* zeggen omdat *pandimus* de medebetrokkenheid en, c.q. verantwoordelijkheid van alle Trojanen, inclusief Aeneas, zou suggereren. Het *pandere* wordt nu toegeschreven aan een niet-gespecificeerde groep Trojanen ('nonnulli pandunt').

Ik heb me in deze paragraaf tot nu toe beperkt tot het zgn. persoonlijke passief. Ik wil kort iets toevoegen over het onpersoonlijke passief in aansluiting bij wat hierboven al gezegd is. Een reden om het onpersoonlijke passief te kiezen is ook hier onbekendheid met of gebrek aan interesse in de identiteit van de Agens. Mogelijke vbb. zijn (31) en *itur* in het citaat uit de *Aeneis* (6, 179).

- (31) *iam pater Aeneas et iam Troiana iuventus conveniunt, stratoque super discumbitur ostro* (Verg. A. 1, 699-700)

In (31) zullen ongetwijfeld niet alleen de Trojanen, maar ook hun gastheren zijn gaan aanliggen. Vergilius is niet geïnteresseerd in wie nu precies wel en wie niet gingen aanliggen. *itur* in A. 6, 179 kan heel goed slaan op een deel van de Trojanen waarvan de identiteit er niet echt toe doet (*nonnulli*), zoals trouwens ook *fletur* in vb. (18) juist wel eens niet 'algemeen' bedoeld kan zijn. Maar er zijn gevallen waar de identiteit van de Agens veel duidelijker is, bijv. *itur* in Verg. A. 12, 528²². Een mogelijke andere verklaring voor de overgang naar het onpersoonlijke passief, hoewel de Agens min of meer wel duidelijk is, voor *itur* in het uitgangscitaat – die de zoëven gegeven verklaringen niet uitsluit – is dat Verg. de nadruk wil leggen op *in antiquam silvam, stabula alta ferarum*. Dit is het gegeven dat hij nodig heeft voor de voortgang van zijn verhaal. Het feit dat de Trojanen daarheen gingen is van ondergeschikt belang en wordt in de korst mogelijke uitdrukkingvorm medegedeeld. Een keuze voor het passief op grond van de gekozen verhaalstructuur.

4. Slotopmerkingen

In § 3 heb ik proberen te laten zien dat de keuze tussen actief en passief afhangt van het perspectief dat de schrijver (spreker) kiest om de gebeurtenissen in een zin weer te geven. De keuze van het perspectief wordt op zijn beurt weer bepaald door de verhaal-, c.q. konversatiestructuur die resulteert o.a. in hetzij harmonie hetzij disharmonie tussen opvolgende zinnen. Mijn op-

merkingen moeten worden beschouwd als suggesties voor verder onderzoek. Een voorwaarde voor zulk onderzoek is een goede statistische basis van een wat geavanceerdere soort dan in § 1 is gegeven. Het heeft weinig zin om te zeggen dat 16% van de werkwoordsvormen passief is, als bij de actieve ook bijv. de vormen van *esse* worden meegerekend – zoals gebeurt. Interessant is te weten hoeveel werkwoorden voorkomen waarbij in principe de keus bestond tussen actief en passief en vervolgens hoe vaak en waarom voor het actief of het passief is gekozen²³.

Universiteit van Amsterdam
Klassiek Seminarium
Oude Turfmarkt 129
1012 GC Amsterdam

Noten:

1. Flobert (1975: 512 vv.).
2. Ik gebruik voortaan de term 'Agens' zowel voor (levende) 'Agens' als (niet-levende) 'Oorzaak'.
3. Flobert (1975: 537 vv.).
4. Er is slechts één taal bekend waarbij een Agens moet voorkomen (Givón 1979: 30-1); Keenan (1981); Höhle (1978: 140 vv.) noemt Duitse gevallen als 'das Tal wird von einem Fluss durch-zogen', waar een Agens noodzakelijk is.
5. Keenan (1981: 195-6).
6. Voor het feit dat werkwoorden als *nocere*, die een niet-acc. regeren, vrijwel niet in het passief voorkomen bestaat geen semantische verklaring. Zoals bekend komt het gerundi(v)um voor van een groot aantal werkwoorden die overigens niet in het passief voorkomen. Het gerundi(v)um kan echter niet zonder meer als een passieve vorm worden opgevat.
7. Keenan (1980); Orlandini (1983); Schoenthal (1976: 38; 74-6); Ziff (1966). Kritiek in Halvorsen (1981).
8. Keenan (1981) en Vester (te versch.) wijzen op het feit dat het passieve perfectum vaak een toestand aanduidt. Een probleem is hierbij dat ook het tempus van invloed is.
9. Het begrip 'perspektief' is ontleend aan Dik's (1978: 87-8) definitie van het Subjekt. Zie ook De Vries (1983).
10. De Agensbepaling heeft een aantal eigenschappen gemeen met andere satellieten. Vgl. De Vries (1983).
11. Ook vb. (7) wordt vaak gegeven als een vb. van 'mediopassief'. Het lijkt me verstandig de term mediopassief te reserveren voor die gevallen waar Agens en Patiens identiek zijn (bijv. *lavor*).
12. Voor de gedachte dat het passief een middel is tot intransivering vgl. Calboli (1962: 56-93); Flobert (1975: 564). Ernout (1908) betoogt dat oorspronkelijk alleen maar het agensloze onpersoonlijke passief voorkwam.
13. Een 'voordeel' van het passief is ook een grote mate van 'indirectness' (Saville-Troika 1982: 37). Vgl. ook Brown-Levinson (1978: 278-81).
14. Pape-Müller (1980: 119).
15. Keenan (1981: 22), vgl. Longacre (1982: 229 vv.), die een voor mij ontoegankelijk artikel van Bolinger uit 1973 citeert.
16. Het voorbeeld is uit Wierzbicka (1980, n. 27).
17. Voor het Engels Svartvik (1966). Voor het Duits Brinker (1971); Höhle (1978); Schoenthal (1976).
18. Weiner-Labov (1983) geven uitvoerig statistisch materiaal waaruit zij konkluderen dat noch Topic-, noch Subjekt continuïteit het gebruik van het passief bevorderen. Volgens hen is de kans op een passief groot als er al een passief aan vooraf is gegaan. Wij hebben dit niet bevestigd kunnen krijgen voor het Latijn.
19. Continuïteit van Subjekt wordt wel genoemd door Ernout (1908: 330 vv.).
20. Vgl. het begrip 'harmonie' in Bolkestein (1984).
21. N.a.v. vb. (1) vgl. Sörbom (1935: 109).
22. Voorbeelden in Fraenkel (1957: 115).
23. Het Latijnse passief is onderwerp geweest van een werkkollege aan de UvA (najaar 1983), vgl. Risselada (1984). De deelnemers aan het kollege hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan mijn gedachtenvorming. Ik bied hun mijn verontschuldiging aan voor het feit dat hun werkstuk hier soms terugkeert als een kille informatie van één zin lang. Ik dank verder alle personen en gezelschappen die beroepshalve of uit belangstelling mijn werk aan het passief met kritiek en advies hebben gevolgd.

Bibliografie:

- Bolkestein, A.M. (1984) 'Discourse and case-marking: Three-place predicates in Latin', in: Touratier, C. (ed.) (1984) *Syntaxe et Latin*, Marseille, Université de Provence, Lafitte
- Brinker, K. (1971) *Das Passiv im heutigen Deutsch*, München, Hueber
- Brown, P. & S. Levinson (1978) 'Universals in language usage: Politeness Phenomena', in: Goody, E.N. (1978) (ed.) *Questions and Politeness*, Cambridge, U.P., 56-289
- Calboli, G. (1962) 'Dicitur eo tempore matrem Pausaniae vixisse', (Nep. 4, 5, 3) *Studi grammaticali*, Bologna
- Dik, S.C. (1978) *Functional Grammar*, Amsterdam, Nort Holland
- Ernout, A. (1908-9) 'Recherches sur l'emploi du passif latin à l'époque républicaine', *MSL* 15, 273-333
- Flobert, P. (1975) *Les Verbes Déponents Latins*, Paris, Les Belles Lettres
- Fraenkel, E. (1957) *Horace*, Oxford, U.P.
- Givón, T. (1979) *On Understanding Grammar*, New York, Academic Press
- Halvorsen, P.K. (1983) 'Semantics for Lexical-Functional Grammar', *Ling. Inq.* 14, 567-615
- Höhle, T.N. (1978) *Lexikalistische Syntax: Die Aktiv-Passiv-Relation und andere Infinitivkonstruktionen im Deutschen*, Tübingen, Niemeyer
- Keenan, E.L. (1980) 'Passive is phrasal, not sentential or lexical', in: T. Hoekstra, a.o. (eds.) *Lexical Grammar*, Dordrecht, Foris
- , (1981) *Passive in the World Languages*, Trier, LAUT
- Longacre, R.E. (1982) *The Grammar of Discourse*, New York, Plenum
- Orlandini, A. (1983) 'Quelques problèmes de quantification dans la phrase passive', *Cahiers de Grammaire Toulouse Mirail* 6, 128-49
- Pape-Müller, S. (1980) *Textfunktionen des Passivs. Untersuchungen zur Verwendung von grammatisch-lexikalischen Passivformen*, Tübingen, Niemeyer
- Risselada, R. (1984) 'Verslag van het kandidaten werkkollege over het Latijnse passief', *WAU jrg.* 7, nr. 1, 27-8
- Saville-Troika, M. (1982) *The Ethnography of Communication*, Oxford, Blackwell
- Schönthal, G. (1976) *Das Passiv in der deutschen Standardsprache*, München, Hueber
- Sörbom, G. (1935) *Variatio sermonis Tacitei aliaque apud eundem quaestiones selectae*, Uppsala
- Svartvik, J. (1966) *Voice in the English Verb*, The Hague, Mouton
- Vester, E. (te versch.) 'Agentless passive constructions', in: Touratier, C. (ed.) (1984) *Syntaxe et Latin*, Marseille, Université de Provence, Lafitte
- Vries, L. de (1983) 'Three passive-like constructions in Indonesian', in: Dik, S.C. (ed.) *Advances in Functional Grammar*, Dordrecht, Foris, 155-73
- Wackernagel, J. (1926², 1928²) (2 vols.) *Vorlesungen über Syntax*, Basel

- Weiner, E.J. & W. Labov (1983) 'Constraints on the agentless passive', *JoL* 19, 29-58
 Wierzbicka, A. (1980) *The Case for Surface Case*, Ann Arbor, Karoma
 Ziff, P. (1966) 'The nonsynonymy of active and passive sentences', *The Philosophical Review* 75, 226-32

Pestilenties in de Griekse wereld*

H.F.J. Horstmanshoff

W. den Boer septuagenario

Summary: This paper examines which constancies and variabilities can be found in human responses to plague in Greek Antiquity (ca. 800-400 B.C.). In broad outline Dodds' theory of the evolution from 'shame culture' to 'guilt culture' is confirmed. In the Homeric Age plague was not considered a punishment for a moral offence, in our sense of the term, but as an unavoidable divine reaction to a wrong appraisal by man of his possibilities. In the Archaic Age the frequent consultation of purifiers, healer-seers and oracles vouches for an increased sense of guilt and pollution. Thucydides presents a distorted picture of the responses to plague in the Classical Age. His picture should be corrected as follows: 1. Oracle consultation, purification, etc. did take place in fifth century Athens, in spite of Thucydides' silence. 2. Social disruption appears not to have been caused by the plague, but to have resulted from the undermining of the value system by the sophists, an undermining which became visible under the pressures of plague and war.

Unchanging in all periods is the conviction that plague is caused by divine anger, evoked by human conduct. Personal guilt or acquiescence in inscrutable divine justice are stressed alternatively. Variable too is the measure of anomy, depending on how deep norms and values are rooted in a society in upheaval.

Angst en zekerheid

Het dagelijks leven in de Oudheid was doortrokken van angst en machteloosheid. Telkens weer werd de mens geconfronteerd met zijn eigen onvermogen. Meestal was het de natuur die het onheil veroorzaakte. Perioden van grote droogte, muizenplagen, veepest en aardbevingen veroorzaakten zelf weer nieuwe rampen, zoals hongersnoden en epidemieën.

Op het terrein van de gezondheidszorg was er nauwelijks menselijke hulp mogelijk, zeker niet bij grote epidemieën. We vinden edecreten uit Hellenistische tijd voor artsen die – anders dan vele vluchtende notabelen – op hun post bleven en arme én rijke burgers, vreemdelingen én slaven behandelden, soms zelfs gratis¹. Wellicht gaf hun aanwezigheid morele steun: effectieve hulp konden zij niet bieden. Zeer duidelijk wordt het gevoel van machteloosheid uitgedrukt op een Beiers ex-voto uit de achttiende eeuw, opgericht naar aanleiding van een pestilentie: 'Es stirbt', zoals 'Es regnet'²; een epidemie was een onpersoonlijk natuurgeweld, waartegen de mens niets kon uitrusten.

Rampen zoals epidemieën overkwamen de mensen zonder dat ze een antwoord wisten. Dat wil niet zeggen dat zij niet reageerden! Integendeel: ora-